

ӘЛЕУМЕТТАНУ ТЕОРИЯСЫ

Символикалық интеракционизм

3-тарау. Қазіргі заманғы әлеуметтану
теориясы: негізгі мектептер

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 3. Қазіргі заманғы әлеуметтану теориясы: негізгі мектептер

Дәріс: 18. Символикалық интеракционизм

Символикалық интеракционизм аса қызықты әрі маңызды бірқатар идеяларды ұсынады. Аталған ғылыми ілім Джордж Герберт Мид, Чарлз Хортон Кули, У.И. Томас, Герберт Блумер және Эрвинг Гоффман сияқты көрнекті ойшылдардың есімімен тығыз байланысты.

Тарихи негізі

Мидтің жеке ғылыми-зерттеуінің және жалпы символикалық интеракционизмнің ең маңызды екі интеллектуалдық негізі ретінде прагматизм философиясы мен психологиялық бихевиоризмді қарастыруға болады. Біріншіден, прагматиктер үшін шынайылық бұл дүниеден «тыс» бола алмайды, ол «біздің осы дүниеге қатысты іс-әрекетіміз арқылы қалыптасады» деген қағида. Екіншіден, акторлар қоршаған орта туралы ұғым-түсініктерін тұрмыс-тіршілікке пайдасы бар деп таныған заттар арқылы қалыптастырады. Олар тиімсіз деп санаған заттарды өзгертуге бейім келеді. Үшіншіден, адамдар әлеуметтік және физикалық объектілерді тұрмыс-тіршілікте қолдануына байланысты анықтап отырады. Сайып келгенде, біз адамдарды түсінгіміз келсе, олардың, шынында да, бұл өмірде не істеп жүргендерін ұғынуымыз керек.

Символикалық интеракционизм үшін мынадай үш қағида аса маңызды болып табылады:

1. Адам мен әлем арасындағы өзара әрекеттесуге назар аудару.
2. Адамды да, әлемді де статикалық құрылымдар емес, динамикалық процестер ретінде қарастыру.
3. Адамның әлеуметтік әлемді түсіндіре білу қабілетінің маңыздылығы.

Соңғы қағида философиялық прагматист Джон Дьюидің еңбегінде көп рет қайталанатын. Дьюи ақылды зат немесе құрылым ретінде емес, бірнеше кезеңнен тұратын ойлау процесі деп түсінді. Бұл кезеңдер әлеуметтік әлемнің объектілерін анықтаудан, мінез-құлықтың мүмкін болатын түрлерін айқындаудан, әрекеттің балама беталыстарының салдарын елестетуден, ықтималдығы төмен мүмкіндіктерді жоққа шығарудан және соңында әрекет етудің қолайлы әдісін таңдаудан тұрады. Бұл ілімнің ойлау процесіне басымдық беруі символикалық интеракционизмнің дамуында шешуші рөл атқарды.

Дэвид Льюис пен Ричард Смит символикалық интеракционизмнің дамуында Мидке қарағанда Дьюидің анағұрлым ықпалды болғанын тұжырымдайды. Олардың өз ойларында шарықтап кеткені соншалықты – «Мидтің жұмысы Чикагода қалыптасқан жас әлеуметтанудың аясында перифериялық сипатты иеленді» деп пікір білдіре бастады. Аталмыш дәйекті ұсына отырып, олар прагматизмнің екі бағытын, яғни Мидпен байланысты «философиялық реализмді» және Дьюи мен Джэймспен байланысты «номиналистік прагматизмді» анықтады. Олар символикалық интеракционизмге номиналистік бағыт айрықша ықпал етті, ал философиялық реализммен ол тіпті үйлесімсіз болды деп санады. Номиналистік ұстанымда макродеңгейдегі құбылыстар көрініс тапқанымен, олар «адамдардың санасы мен әрекетіне дербес және шешуші түрде ықпал ете алмайды» деген пайымға негізделеді. Басқаша айтқанда, аталмыш көзқарас «адамдарды өздерінің жеке мүдделері мен белгілі уақытқа арналған жоспарларына сай қауымдастықтың нормаларын, рөлдері мен сенімдерін, т.б. қабылдайтын, бас тартатын, өзгертетін және өзгеше «анықтайтын» экзистенциалды ерікті агенттер» деп анықтайды. Әлеуметтік реалистер, керісінше, макродеңгейдегі құбылыстардың қоғам мен оның жеке-дара психикалық процестерін қалыптастырып, бақылайтынына зейін қойып отыр. Мұнда ерікті агент болудың орнына, адамдарды және олардың танымы мен мінез-құлықтарын ірі қауымдастық бақылап отырады.

Осы айырмашылықты ескере отырып, Мид реалистік топтың ыңғайына жақынырақ үйлесіп, сәйкесінше, символикалық интеракционизм қабылдаған номиналистік бағытты жақсы игере алмады. Кейінгі даму процесінің негізгі тұлғасы Герберт Блумер өзінің жұмысында Мидтің тәсілін қолданатыны туралы жариялағанымен, оны номиналист ретінде қабылдаған жөн.

Теориялық тұрғыдан Льюис пен Смит олардың айырмашылықтарының мәнін былайша түсінді: «Блумер... психикалық интеракционизмге толық бет бұрып отыр... Осы бағыттағы әлеуметтік бихевиористке қарағанда психикалық интеракционист символдардың мәні әмбебап

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 3. Қазіргі заманғы әлеуметтану теориясы: негізгі мектептер

Дәріс: 18. Символикалық интеракционизм

және объективті емес деп есептейді, ең дұрысы олардың мәні дара және субъективті, өйткені қабылдаушының «түсіндіруге» қатысты таңдауына байланысты олар символдарға «қоса тіркеледі».

Бихевиоризм

Льюис пен Смит – Мидтің шығармашылығына берген түсініктемесінде Мидке психологиялық бихевиоризм әсер етті деген қорытындыға келді. Сонымен қатар бұл тәсілде оны реалистік және эмпирикалық бағытқа жетеледі. Мид әлеуметтік бихевиоризмді өзінің негізгі әдісі деп атады осылайша Джон оны Б. Уотсонның радикалды бихевиоризмінен ерекшелігі келді.

Уотсонның ілімдік ұстанымдарын негізге алатын радикалды бихевиористер индивидтердің бақылаулы әрекеттеріне қызығушылық танытты. Олар зерттеліп отырған реакциялар немесе әрекеттердің қозғаушы күші болып табылатын стимулдарға көңіл қойды. Олар стимулды қолдану мен реакциялардың көрініс табу сәті арасында болатын жасырын ойлау процестеріне мән бергісі келмеді немесе оларды біржолата жоққа шығарды. Мид бақыланатын әрекеттің маңыздылығын мойындай отырып, оның радикалды бихевиористер ескере бермейтін жасырын қырлары болады деп есептеді. Дегенмен бихевиоризм үшін негізгі болып табылатын эмпиризмді қабылдай отырып, Мид бұл жасырын құбылыстар туралы жай ғана ой толғағысы келмеді. Ол аталған құбылыстарға, яғни стимул мен реакция арасындағы жайттарға қатысты бихевиоризмнің эмпирикалық ғылымын кеңейтуге тырысты.

Бернард Мельцер Мидтің осы ұстанымын былайша қорытындылады: «Мид үшін зерттеу бірлігі – адам әрекетінің айқын және жасырын қырларынан құралатын «іс-әрекет». Әрекеттен дәстүрлі, ортодоксты психологияның жеке категориялары байқалады. Зейін, қабылдау, елестету, ой толғау, эмоция және т.б. әрекеттің элементтері ретінде қарастырылады... Әрекет осылайша адам қызметінің біртұтас процесін құрайды».

Радикалды бихевиористер мен Мид адамдар мен жануарлар әрекеттерінің арақатынасына байланысты көзқарас тұрғысынан айрықшаланды. Радикалды бихевиористер адамдар мен жануарлар арасындағы айырмашылықтарды ескермеуге тырысса, Мид едәуір сапалы ерекшелік бар екенін атап өтті. Мұндағы негізгі дәйек – стимул мен реакция арасында жауап беру жолын таңдау үшін тілді қолдануға мүмкіндік беретін адамда ойлау қабілеттерінің болуы. Ол, бір жағынан, уотсондық бихевиоризмге деген өзінің қарыздарын танытса, екінші жағынан, онымен келіспейтінін де білдіріп отырды. Бір жағынан: «Біз бұл салаға бихевиоризм тұрғысынан қарауымыз қажет», – деді. Екінші жағынан, «біз қолданатын бихевиоризм уотсондықпен салыстырғанда әлдеқайда орынды» дей тұра, Уотсонның ұстанымын сынады.

Чарльз Моррис «Сана, өзіндік мән және қоғам» атты еңбекке жазған кіріспе сөзінде Мид пен Уотсонның негізгі үш айырмашылығын атап өтті. Біріншіден, Мид – Уотсонның іс-әрекетке деген айрықша назарын тым қарапайым деп есептеді. Шынымен де, ол Уотсонды іс-әрекетті оның кең әлеуметтік аясынан тыс, бөлек алып қарастырғаны үшін кінәлады. Мид іс-әрекетті кең ауқымды әлеуметтік әлемнің шағын элементі ретінде қарастыруға тырысты. Екіншіден, ол Уотсонның бихевиоризмді ойлау процестеріне қолданғысы келмейтінін де айыптады.

Мидтің аңғарғаны – Уотсон адамның санасы мен менталды процестері туралы еш нәрсе білмеді: «Джон Б. Уотсонның позициясы «Сиқыр әлеміндегі Алиса» ертегісіндегі патшайымның позициясы секілді болды». Ғалым өзінің ұстанымын Уотсонның ұстанымына қарсы қойды: «Ол бихевиористік, бірақ уотсондық бихевиоризммен салыстырғанда сырт көзге білінбейтін әрекеттің элементтерін ескереді». Нақтырақ айтатын болсақ, Мид ойлау процестерін енгізу арқылы уотсондық бихевиоризмнің қағидаларын кеңейтуді өзіне мақсат етіп қойды. Ақырында, Уотсон ойлауды есепке алмағандықтан, Мид оның түсінігіндегі акторды енжар қуыршақ деп санады. Ол актордың анағұрлым белсенді әрі жасампаз бейнесін жасады, соның нәтижесінде кейінгі символикалық интеракционистер оның теориясына зор ынта танытты.

Прагматизм мен бихевиоризм, әсіресе 1920 жылдары Чикаго университетінің көптеген студенттеріне оқытылды. Солардың легінде болған Герберт Блумер мен басқа да студенттер символикалық интеракционизмнің негізін қалады.

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 3. Қазіргі заманғы әлеуметтану теориясы: негізгі мектептер

Дәріс: 18. Символикалық интеракционизм

Редукционизм мен әлеуметтанудың арасында

1937 жылы Блумер символикалық интеракционизм ұғымын енгізіп, оның ғылыми ортаға орнығып, дамуы үшін бірнеше мақала жазды. Мид жарыққа енді шыққан символикалық интеракционизм мен бихевиоризмнің айырмашылығын көрсеткісі келсе, Блумер символикалық интеракционизм екі жаққа да бірдей қызмет ететінін алға тартты. Мид алғашқы редукционистік бихевиоризм бағытын жақтырмады. Оған тағы алпауыт әлеуметтану теориялары, әсіресе құрылымдық функционализм тарапынан үлкен қауіп төніп тұрды. Блумердің ойынша, бихевиоризм де, құрылымдық функционализм де адамның іс-әрекетіне әсер ететін факторларға назар аударуға бейім болып келді.

Бихевиористер адамның іс-әрекетіне деген сыртқы стимулдар ықпалының басымдығын білдіре отырып, психологиялық редукционистер қатарын толықтырды. Блумерді бихевиоризмнен бөлек, психологиялық редукционизмнің басқа да түрлері алаңдатты. Мысалы, ол «ұстанымдар» тұғырнамасының жалпыға ортақ түсініктеріне сүйеніп, адамның іс-әрекетін түсіндіруге тырысатындарды сынады (Blumer). Оның ойынша, аталмыш тұғырнаманы пайдаланушылардың басым көпшілігі ұстанымды актордың «әлдеқашан ұйымдастырылып қойған беталысы» ретінде түсінеді, олар ұстанымдарды әрекеттердің қозғаушы күші деп есептейді. Осы орайда Блумер мұны тым қарабайыр механикалық түсінік деп ұйғарады; мұнда интенсивті процесс сипатындағы қатынас емес, «актордың қандай да бір қарым-қатынасты орнатудағы әрекетін анықтаушы процесс» деп түсінеді. Сонымен қатар ол саналы және бейсаналы мотивтерді қарастыратындарды сынға алды және «акторларға бақыланбайтын, бағынуға көнбейтін тәуелсіз ойлау импульстері әсер етеді» деген тұжырымды қолдамады.

Акторлардың «ол» немесе «либидо» сияқты күштерге бағынуын қарастыратын Фрейд теориясы Блумердің жоққа шығарған психологиялық теорияларының мысалы болды. Ол акторлардың мән қалыптастырушы процесіне, яғни олардың тұлға ретінде өзіндік болмысы және өздерімен өзара қатынастары болатынын назарға алмайтын психологиялық теорияның кез келгеніне қарсы шықты. Сондай-ақ Блумер «адамның іс-әрекеті ірі ауқымды сыртқы күштермен анықталады» деген әлеуметтану теорияларын сынға алды. Бұл категорияның қатарына ол «әлеуметтік жүйе, әлеуметтік құрылым, мәдениет, мәртебелік ұстаным, әлеуметтік рөл, салт, институт, ұжымдық түсінік, әлеуметтік жағдай, әлеуметтік норма мен құндылықтар» сияқты әлеуметтік-құрылымдық және әлеуметтік-мәдени факторларға негізделетін теорияларды қосты.

Джордж Герберт Мидтің идеялары

Мид символикалық интеракционизмнің тарихындағы ең беделді ойшылдардың бірі болып табылады, ал оның «Сана, өзіндік мән және қоғам» кітабы – аталған дәстүрдің арнасындағы ең маңызды шығарма.

Әлеуметтіктің басымдылығы

Мидтің ойынша, дәстүрлі әлеуметтік психология әлеуметтік тәжірибені түсіндіру жағдайында индивидтің психологиясынан бастау алды, ал оның өзі, керісінше, әлеуметтік тәжірибені ұғынуда әлеуметтік бастамаға басымдық береді. Ол өзінің пікірін былайша түсіндіреді: «Біз әлеуметтік психологияда әлеуметтік топтың іс-әрекетін оны құрайтын жеке индивидтердің іс-әрекеті арқылы анықтамаймыз; керісінше, біздің бастау алатын нүктеміз – әрбір индивидтің іс-әрекеті талданатын күрделі топтық қызметтің әлеуметтік біртұтастығы. Демек, біз оның құрамындағы индивидтердің ұйымдастырылған іс-әрекетін қарастырмаймыз, оның орнына әлеуметтік топтың өзінің іс-әрекетін түсіндіруге тырысамыз. Әлеуметтік психологияда біртұтастық ретінде қоғам құрамдас бөліктен, яғни индивидтен жоғары тұрады және құрамдас бөлік біртұтастық тарапынан түсіндіріліп отырады, керісінше болуы мүмкін емес».

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 3. Қазіргі заманғы әлеуметтану теориясы: негізгі мектептер

Дәріс: 18. Символикалық интеракционизм

Мидтің пікірінше, әлеуметтік біртұтастық логикалық тұрғыдан және уақыт бойынша да жеке санадан бұрынырақ қалыптасқан. Сана-сезімі бар индивид, әрі қарай көретініміздей, әлеуметтік топтың бастапқылық рөлінсіз өздігінен пайда бола алмайды. Алдымен әлеуметтік топ жүріп отырады, ал ол сана-сезімнің ойлау процестеріне алып келді.

Әрекет

Мид әрекетті өз теориясының «ең қарапайым бірлігі» деп есептейді. Ол әрекетке талдау жасау барысында бихевиористік тәсілдемеге жақын келіп, назарын стимул мен реакцияға шоғырландырады. Дегенмен бұл жағдайда да стимул адамның ойсыз автоматтық реакциясын тудыра алмайды. Ғалым айтқандай: «Біз стимулды мәжбүрлеу немесе бұйрық емес, әрекетке себеп немесе мүмкіндік ретінде түсінеміз». Әрекеттің төрт негізгі өзара байланысқан сатысын көрсетті. Төменгі сатыдағы жануарлар да, адамдар да әрекет жасайды, ол екеуінің арасындағы ұқсастықтарға, әсіресе айырмашылықтарға қызығушылық танытты.

Бірінші кезең – импульс кезеңі, ол «тікелей сезімдік стимул» мен актордың осы түрткіге деген реакциясынан, соған қатысты әрекет ету қажеттілігінен тұрады.

Аштық – импульстің жақсы мысалы. Актор импульске ойланбастан, бірден жауап беруі мүмкін, бірақ адам тиісті реакция туралы ойлануы ықтимал.

Әрекеттің екінші кезеңі – қабылдау, соның көмегімен актор импульспен, біздің мысалымызда аштықпен байланысты стимулдарды іздеп, соларға жауап қайтарады, сонымен қатар оны қанағаттандырудың қолжетімді әдістерін анықтайды.

Адамдар есту, сезу, дәм сезу және т.б. арқылы стимулдарды сезіп, қабылдай алады. Қабылдау келіп жатқан стимулдардан, сонымен қатар олар ойда қалыптастыратын бейнелерден тұрады. Адамдар сыртқы стимулдарға жай ғана жауап беріп қоймай, ойлау бейнелері арқылы оларды терең зерделеп, бағалайды. Мид адамдарды олар қабылдайтын объектілерден ажыратуды жөн көрмейді. Объектіні қабылдау актісі оны адамға тиісті объектіге айналдырып отыр, қабылдау мен объект бір-бірінен ажырамайды.

Үшінші кезең – манипуляция. Импульс байқалып, объект қабылданғаннан кейінгі келесі қадам – актордың объектіге қатысты күрделі қимылдар жасауы, ал анағұрлым кең мағынасында оған қатысты белгілі бір әрекеттер жасауына негізделеді.

Ойлау басымдығынан бөлек, адамдар жануарлардан басқа да артықшылығымен ерекшеленеді. Адамдардың жануарларға қарағанда заттарды оңтайлы және ыңғайлы қолдануға мүмкіндік беретін қолдары бар. Мидтің пікірінше, манипуляция кезеңі өзіне маңызды уақытша кідірісті қамтиды, ол жауап беру бірден байқалмас үшін жасалынады. Аш адам саңырауқұлақты көреді, бірақ оны жемес бұрын, алдымен жұлып алып, зерттеп, оның жеуге жарамдылығын қарауы мүмкін. Затты зерттеп алуға жұмсалатын кідіріс адамдарға түрлі нұсқаларды ойластырып қарауға мүмкіндік береді. Осы ой-толғаулардың негізінде актор саңырауқұлақты жейтінін не жемейтінін шешеді және де бұл іс-әрекеттің ақырғы фазасы тұтынуды, яғни алғашқы импульсті қанағаттандыратын әрекетті орындауды құрайды. Адамдармен қатар, төменгі сана сатысындағы жануарлар да саңырауқұлақты жеуі мүмкін, алайда адамның саңырауқұлаққа қатысты күрделі қимылдарды жасау және онымен қоректенудің салдары туралы ойлау қабілетіне ие болуының арқасында, оның зиянды саңырауқұлақты жеуі екіталай. Қарапайым түрде түсіндіру мақсатында әрекеттің төрт кезеңі жүйелі түрде өзара ажыратылғанымен, Мид олардың арасында диалектикалық байланыстың бар екенін байқады.

Джон С. Болдуин бұл идеяны былайша көрсетеді: «Әрекеттің төрт элементі кейбір кезде өзара бір желіде байланысты болып көрінгенімен, шын мәнісінде олар бірімен-бірі үйлесіп, біртұтас табиғи процесс қалыптастырады: әрекеттің басынан бастап аяғына дейін әрбір элементтің қырлары көрініс тауып, бір-біріне әсер етіп отырады». Осылайша әрекеттің кейінгі кезеңдері оның алдыңғысының пайда болуына әкелуі мүмкін. Мысалы, адамның тамаққа деген көзқарасы онда аштықтың немесе аштық сезімінің, сонымен қатар бұл сезімді қанағаттандыра алатын қоректің қолжетімді екенін білдіретін импульстерді қалыптастыруы мүмкін.

Ым-ишара

Жеке әрекет бір адамнан тұрса, әлеуметтік әрекет екі немесе бірнеше адамнан тұрады. Мидтің ойынша, ым-ишара – әлеуметтік әрекет пен жалпы әлеуметтік процестің негізгі тетігі. Оның анықтамасы бойынша: «Ым-ишара – екінші ағзаның қабылданған реакциясын қалыптастыратын ерекше стимулдар ретінде қызмет ететін бірінші ағзаның қозғалыстары».

Жануарлар да, адамдар да ым-ишараны қолдана алады және біреуінің әрекеті басқаның реакциясын санасыз түрде тудырып отырады. Төменде ымдасуға қатысты Мидтің иттер шайқасы туралы танымал мысалы көрсетілген: «Әрбір иттің әрекеті басқа иттің реакциясының стимулы болып табылады... Оның өзге итке шабуыл жасауға дайындығы басқа иттің өз ұстанымы мен қатынасын өзгертуге деген стимулы еді. Ол екінші ит қатынасын өзгертпес бұрын іске асырылады, ол өз кезегінде бірінші иттің тарапынан қатынастың өзгеруіне алып келеді».

Мид осы орайда болып жатқан жағдайды «ыммен сөйлесу» деп атайды. Бір иттің ымдасуы автоматты түрде екінші иттің сондай әрекетін тудырады, иттердің миында ешқандай ойлау процестері жүрмейді. Адамдар кейбір кезде ым-ишара мен сөйлесуді санасыз күйде істейді. Ғалым мысал ретінде бокс пен семсерлесу жарыстарындағы әрекеттер мен реакцияларды келтіреді. Бір қарсылас екіншісінің ым-әрекетіне «инстинктілі» түрде дайындалып тұрады. Мид осы іспетті бейсаналы әрекеттерді «маңызсыз» ым-ишара деп анықтайды; адамдардың «маңызды» ым-ишараны, яғни жауап бермес бұрын актордың тарапынан ойлануды талап ететін оны пайдалану қабілеттерін бөліп қарастырады. Вокалдық ым-ишара оның маңызды түрін дамыту үшін қажет. Дегенмен вокалдық ым-ишараның барлығы бірдей маңызды бола бермейді. Бір иттің екіншісіне үруі маңызды емес, тіпті адамның кейбір вокалдық ымдасуы маңызды болып саналмайды. Алайда осы ым-ишараның дамуы, әсіресе тіл формасындағы дамуы адам өмірінің өркендеуін ерекшелену үшін аса маңызды фактор: «адамның осы ым-ишара саласындағы мамандандырылуы, ақыр аяғында, ғылымның көмегімен табиғат пен қоршаған ортаны бақылауға ала отырып, қазіргі қоғам мен білімнің пайда болуы мен дамуына зор ықпал етті». Бұл даму вокалдық ым-ишараның ерекше сипаттамасымен байланысты. Біз физикалық ым жасағанда, мысалы бет-аузымызды тыржитқанда, не істеп тұрғанымызды көре алмаймыз. Керісінше, біз вокалдық ым жасағанда өзімізді басқалардай ести аламыз. Мұндағы нәтижелердің бірі – вокалдық ымның сөйлеушіге де, тыңдармандарға да бірдей әсер ететіні. Демек, біздің физикалық ымға қарағанда вокалдық ымды тоқтатуға мүмкіндігіміз бар. Басқаша айтқанда, біз физикалыққа қарағанда вокалдық ымды жақсы бақылай аламыз. Өзін-өзі және өз реакцияларын бақылау қабілеті адамдардың басқа да ерекше мүмкіндіктеріне қатысты үлкен маңызға ие болып келеді. Жалпы айтқанда, «адамзат қоғамындағы әлеуметтік ұйымдастырудың бірден-бір құралы – вокалдық ым-ишара».

Маңызды символдар

Маңызды символ – адам ғана жасай алатын ым-ишара түрі. Ым-ишараның маңызды символдарға айналуының басты шарты – индивидтердің жасаған ым-ишарасы қарсыласының соған сәйкес жауап болардай әрекетін тудыруы керек. Прагматикалық бағытты көшіре отырып, Мид сонымен қатар жалпы ымның және жекеленген жағдайда мағыналы символдардың «қызметтерін» қарастырады. Ымның қызметі «белгілі бір әлеуметтік әрекетте өзара түйісіп отырған адамдарды әрекетке қатысты объект немесе объектілерге бейімдей алуға негізделеді». Сонымен, бетті санасыз түрде тыржиту баланың шұңқырдың шетіне жақындамауы үшін, яғни оны ықтимал қауіпті жағдайдан қорғау үшін жасалуы мүмкін. Алайда мағынасы жоқ ым да болады, «мағыналы символ мағынасыз ымға қарағанда осындай бейімделу мен қайта ұйымдастыру үшін көбірек мүмкіндік береді, өйткені ол индивидтің оған деген дәл сондай қатынасын қалыптастырып, оған өзінің кейінгі іс-әрекеттерін басқалардың іс-әрекеттеріне осы қатынасқа сәйкес ыңғайлауға мүмкіндік береді».

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 3. Қазіргі заманғы әлеуметтану теориясы: негізгі мектептер

Дәріс: 18. Символикалық интеракционизм

Маңызды символдардың тағы да бір басты функциясы олардың ақыл-ес пен психикалық процестердің пайда болуына тікелей септігін тигізетініне байланысты. Тілдің арқасында адамның ойлау қабілеті қалыптасады.

Мид ойлауды «адамның осы ым арқылы өзімен-өзі жай интернализацияланған немесе айқын емес күйде сөйлесуі» деп түсіндіреді. Ойлау адамның өз-өзімен тілдесуін білдіреді. Маңызды символдар символикалық өзара әрекеттесуге де септігін тигізеді. Демек, адамдар бір-бірімен тек ымдасу арқылы ғана емес, сонымен қатар мағыналы символдар арқылы да өзара қарым-қатынас жасай алады. Әрине, бұл қабілет айырмашылықтар әлемін қалыптастырып, ымға қарағанда, өзара қарым-қатынастың анағұрлым күрделі үлгілері мен әлеуметтік ұйымдастыру формаларын дамытады.

Ақыл-ой

Мидтің ойынша, қандай да бір әрекеттің өз жауабы бар: жауаптың табылуы «ақыл-ойдың» бар екенін білдіреді. Ол ақыл-ойға басқаша, яғни прагматикалық тұрғыдан қарайды. Демек, ақыл-ой мәселелердің шешілуіне бағдарланған ойлау процестерінен тұрады. Шынайы әлем түрлі мәселелерге толы, тек ақыл-ой ғана осы мәселелерді шешіп, адамдарға анағұрлым тиімді әрекет жасауға мүмкіндік береді.

Өзіндік мән

Мид өзіндік мәнді процесс ретінде анықтайды, яғни бала өздігінен туылмайды, ол уақыт өте келе қалыптасады. Адамдар өздерін объект ретінде тани білгенде ғана өзіндік мәннің сырын түсінеді. Демек, олар өздерінің айналасындағы объектіні қаншалықты таныса, өздерін де соншалықты тани түседі. Сонымен, өзіндік мән субъект (әрекеттің қайнар көзі) ретінде әрекет етеді әрі өзін объект ретінде тани алады.

Өзіндік мәннің дамуының жалпы тетігі – бұл рефлекстену қабілеті немесе өз-өзін басқаның орнына қойып, дәл солар сияқты әрекет ету. Өзіндік мәнге ие болу үшін индивидтер өзінің «мен» атты шегарасынан шығу керек, соның арқасында олар өздерін-өзі бағалап, өздеріне-өзі объект бола алады. Ол үшін адамдар әдетте өздерін басқалар орналасқан эксперименталды өріске орналастыруы тиіс. Шын мәнінде, Мидтің ең қарама-қайшылықты әрі әлеуметтану тұрғысынан аса маңызды өзіндік мән теориясы тұжырымдарының бірі – адамның өзін-өзі тікелей түрде сезіп-біле алмайтынына негізделген. Олар басқалардың орнына өздерін қойып және осы тұрғыдан өздерін жанама күйде қарастыра алады.

Баланың дамуы

Мид өзіндік мәннің генезисін бала дамуының екі кезеңінен байқайды. Бірінші кезең – рөлдік ойындар кезеңі. Дәл осы кезеңде балалар өздеріне қатысты басқалардың қатынасын «киіп» көріп үйренеді. Осындай ойынның нәтижесінде бала бірден субъект және объект болуды үйреніп, өзін-өзі қалыптастыруға бейімделеді. Дегенмен де олар өздерін анағұрлым біртұтас және ұйымдастырылған күйде түсіне алмайды. Адам өзін-өзі толықтай дамытқан жағдайда келесі кезеңге, яғни ұжымдық ойындар кезеңіне өту керек болады. Рөлдік ойындар кезеңінде бала басқалардың рөлін қабылдаса, ал ұжымдық ойындар кезеңінде бала ойынға қатысып отырған әрбір адамның рөлін қабылдауы тиіс. Оған қоса, бұл түрлі рөлдер белгілі бір шамада бір-бірімен қарым-қатынасқа түсу керек. Рөлдік ойындар кезеңінде бала ұйымдасқан түрде біртұтас бола алмайды, өйткені ол жеке рөлдердің кешенімен ғана ойнайды. Нәтижесінде, Мидтің ойынша, оның тұлғалық қасиеті қалыптаспайды. Тек ұжымдық ойындар кезеңінде осындай ұйымдасу қалыптасып, тұлға пайда болады. Балалар ұйымдасқан топта әрекет етуді үйреніп, белгілі бір топ шеңберінде өздерінің болашақ әрекеттерін анықтай бастайды.

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 3. Қазіргі заманғы әлеуметтану теориясы: негізгі мектептер

Дәріс: 18. Символикалық интеракционизм

Жалпылаған басқа

Ойын кезеңі Мидтің ең танымал тұжырымдамаларының бірі – жалпыланған басқа тұжырымдамасы. Басқаша айтқанда, адам өзіндік мәнге жету үшін қауымдастықтың мүшесі болып, жалпы қатынастарға бағдарлануы тиіс. Ойынға өзіндік мәннің тек жеке бөліктері керек болғанымен, ол біртұтас өзіндік мәнсіз іске асырылмайды. Ол өзіндік мән үшін маңызды жалпыланған басқаның рөлін атқарғанымен, сонымен қатар ұйымдасқан топтық қызметтің дамуы үшін де оның маңызы зор. Қоғамда жалпыланған басқа – біреу ғана емес, олардың саны көп, өйткені топтар саны шексіз. Сол себепті адамдардың бойында бірнеше жалпыланғандар, яғни тұлғалар бар. Топқа керегі адамдардың өз қызметін жалпыланған басқаның қатынасына сай бағыттауы болып табылады. Жалпыланған басқа Мидтің әлеуметтік құрамдас бірліктерге басымдық беруге бейімдігін аңғартады, өйткені жалпыланған басқа арқылы топ адамдардың әрекетіне әсер ете алады. Мид өзіндік мәнге прагматикалық тұрғыдан да қарайды. Жеке деңгейде өзіндік мән адамға үлкен қоғамның анағұрлым тиімді мүшесі болуға мүмкіндік береді. Адамдар нақты жағдайда өздерінен талап етілетін нәрсені жасайды. Олар көбінесе топтық талаптарға сай өмір сүруге тырысатындықтан, топ мүддесіне қайшы келетін әрекеттерден аулақ болады. Сонымен қатар өзіндік мән қоғамды тұтастай үйлестіруге мүмкіндік береді. Адамдар талапқа сай әрекет ететіндіктен, топ тиімдірек жұмыс істей алады.

«Мен және өзім»

«Мен» – индивидтің басқаларға деген тікелей реакциясы. Бұл – өзіндік мәннің есепке алынбайтын, болжанбайтын және креативті аспектісі. Онсыз Мидтің акторларына сыртқы және ішкі бақылау үстемдік ететін еді. Ал ол осы ұғымды қолдана отырып, тарихтағы ұлы тұлғалардың ғана емес, күнделікті өмірдегі индивидтің де бойындағы өзгерістерді қарастыра алады. Дәл осы «мен» аталмыш өзгерістерге түрткі болады. Өйткені әр тұлға «мен» және «өзімнің» қосындысы болғандықтан, басқа адамдарға қарағанда, ұлы тарихи тұлғалардың бойында басымырақ байқалады. Алайда күнделікті жағдайда кез келген адамның бойында «мен» байқалып, әлеуметтік жағдайдың өзгеруіне алып келуі мүмкін. Мид жүйесіндегі ерекшелік – әрбір адамның «мен» және «өзіміне» биографиялық тұрғыдан артикуляция жасау арқылы жүзеге асырылады. Демек, әр адамның өміріндегі ерекше талаптар оны «мен» және «өзімнің» бірегей қосындысымен қамтамасыз етеді. «Мен» «өзіме» қарама-қайшы, ол – «адамның өзі болжайтын басқалардың оған қатысты ұстанымдар кешені». Басқаша айтсақ, «өзім» – жалпыланған басқаны қабылдау. «Менге» қарағанда адамдар «өзімді» сезінеді, «өзім» саналы жауапкершілікті қамтиды. Мидтің айтуынша, «өзім» – бұл кәдімгі, әдеттегі индивид». «Өзім» элементі конформистерде басым, алайда әр адамда конформдылықтың деңгейіне қарамастан, айтарлықтай «өзім» болуы керек. Дәл осы «өзім» арқылы қоғам индивидті басқарады. Расында да, Мид әлеуметтік бақылау ұғымын «өзім» көрінісінің «мен» көрінісінен жоғары тұратынымен анықтайды. Кейіннен ол өзінің «Сана, өзіндік мән және қоғам» атты еңбегінде әлеуметтік бақылау жайлы идеяларын дамытады.

Мид әлеуметтік психологияны зерттегенмен, ғылыми қызметінің басынан бастап қоғам мәселесімен де айналысты. Ол «өзіндік мәнді оның әлеуметтік болмысынан тыс ұғыну мүмкін емес» деп тұжырымдады. Атап айтқанда, оны қоғам мен өзіндік мән және әлеуметтік өзгерістер арасындағы байланыстар қызықтырды. Өзінің теориялық жүйесіндегі басты тақырып екеніне қарамастан, Мид қоғамды тікелей талдамайды. Мұнда қоғам – индивид «өзім» формасында қабылдайтын ұйымдастырылған жауаптар кешені ретінде көрінеді. Қоғамның санасы мен оның институттарының болмысы осы қоғамды құратын тұлғалардың санасына қатысты дамиды: «өзіндік сана Мид үшін тек қана ең бірінші, жеке мәселе емес, әлеуметтік мәселе болып табылады.

Ол өзінің жұмысында эмерджент ұғымын да пайдаланады. Эмерджент бірегей тұтастық пен оның бөліктерінен құралатын процестерді сипаттайды. Мәселен, қоғам құбылысы индивидтердің қарым-қатынасынан пайда болатынына қарамастан, сол жеке әрекеттесулердің

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 3. Қазіргі заманғы әлеуметтану теориясы: негізгі мектептер

Дәріс: 18. Символикалық интеракционизм

жай қосындысы емес. «Эмерджент қайта құрумен байланысты, ал қайта құрылу бұрын-соңды болмаған бөлек сападағы дүниені тудырады». Мид әлеуметтікке жеке ақыл-ойлар арасындағы өзара әрекеттесу деңгейінен тыс шығуға мүмкіндік береді. Ол қоғамдық деңгейде әлеуметтік институттар жайлы бірқатар ережелерді алға тартады.

Мид үшін институт – «өзіндік мән мен қоғамның арасындағы делдалдық тұс». Тәрбие – бұл актордың қауымдастықтағы ұжымдық салттарды «интернализациялау» процесі. Бұның маңызы зор, себебі Мидтің көзқарасы бойынша, ірі қоғам сынды адамдардың өздеріне деген реакциясы болмайынша, олар не өзіндік мәнге ие бола алмайды, не қауымдастықтың нағыз мүшесіне айнала алмайды. Ол үшін адамдар қауымдастықтың жалпы ұстанымдарын игеруі қажет. Мидтің пікірінше, институттар бірінші кезекте адамдардың қалай әрекет ету қажеттігін анықтап, даралық пен креативтілікке кеңістік берулері тиіс. Мұнда бір уақытта адамдарды мәжбүрлейтін және оларға креативті болуға мүмкіндік беретін әлеуметтік институттардың қазіргі тұжырымдамалары көрсетіледі. Бұның маңызы зор, себебі Мидтің көзқарасы бойынша, ірі қоғам сынды адамдардың өздеріне деген реакциясы болмайынша, олар не өзіндік мәнге ие бола алмайды, не қауымдастықтың нағыз мүшесіне айнала алмайды. Ол үшін адамдар қауымдастықтың жалпы ұстанымдарын игеруі қажет. Мидтің пікірінше, институттар бірінші кезекте адамдардың қалай әрекет ету қажеттігін анықтап, даралық пен креативтілікке кеңістік берулері тиіс. Мұнда бір уақытта адамдарды мәжбүрлейтін және оларға креативті болуға мүмкіндік беретін әлеуметтік институттардың қазіргі тұжырымдамалары көрсетіледі.